

Людмила Бабенко

БАБЕНКО Людмила Леонідівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів — історія релігії та церкви.

ОСОБЛИВОСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ 1920-Х РОКІВ ТА ЇЇ АЛЬТЕРНАТИВИ

У статті розглядаються характерні особливості одного з напрямів державної політики 1920-х років у галузі релігії — антирелігійної пропаганди. Її форми і методи характеризувалися низькою культурою, нетолерантністю, екстремізмом і супроводжувалися ексцесами на ґрунті порушення права свободи совісті. Некомпетентність кадрів зумовлювала мінімальну ефективність заходів антирелігійної пропаганди досліджуваного періоду.

Ключові слова: *антирелігійна пропаганда, атеїзм, державно-церковні відносини, релігія.*

Аналіз становища релігії і церковних інституцій у період формування радянського тоталітаризму переконливо підтверджує згубність політики втручання держави у внутрішнє життя церкви. Політика більшовицької партії, орієнтована на войовничий атеїзм, передбачала формування нового матеріалістичного світогляду. Марксистське положення про релігію як «опіум народу», вираз «ілюзорного щастя» пригнобленої людини у класовому суспільстві було розвинуто В.Леніним. Він підкреслював, що релігія, як реакційна ідеологія, яка служить інтересам гнобителів, несумісна з комуністичним

суспільно-політичним ладом [1, с.7;14]. Проте перші роки радянської влади продемонстрували необхідність пошуку певних форм співіснування з релігією, вплив якої не вдалося остаточно подолати в роки воєнного комунізму. Радянська держава перейшла до розгортання масової антирелігійної пропаганди.

Дослідження в галузі вітчизняної історії останніх десятиліть засвідчують помітне зростання наукового інтересу до проблем державно-церковних відносин. Зокрема, В.Пащенко одним з перших охарактеризував їх зміст і спрямованість у період 20-30-х років ХХ століття як атеїстичний і богоборчий [2; 3]. Дослідники О.Нестуля, В.Верига аналізують такі аспекти даного періоду як державна кампанія вилучення церковних цінностей та проблема збереження церковної культурно-історичної спадщини [4; 5]. Організаційне становлення громадських форм антирелігійного руху та здійснюваної ними антирелігійної пропаганди стало предметом дослідження О.Ігнатуші, Л.Дудки [6,7]. Здійсненню радянською державою політичних репресій щодо представників різних релігійних конфесій присвячена монографія В.Ченцова [8]. Аналогічні проблеми порушуються в дослідженні В.Силантьєва [9]. Автор свідомо того, що історіографічний комплекс зазначеної теми набагато ширший і не обмежується вказаними працями. Однак, вважаємо за доцільне привернути увагу до з'ясування таких аспектів державно-церковних відносин як місце і роль антирелігійної пропаганди, її зміст і спрямованість, а головне — ступінь дієвості в умовах тотальної боротьби за відмирання, а фактично знищення, релігії, використання арсеналу методів органів державної безпеки у ліквідації церковно-релігійних організацій.

Автор, спираючись на архівні документи переважно Центрального державного архіву громадських об'єднань України, ставить наступні завдання: розкрити політичну зумовленість войовничого характеру антирелігійної пропаганди 1920-х

років; з'ясувати ефективність засобів антирелігійної пропаганди у системі атеїстичної політики держави; охарактеризувати причини, котрі спонукали органи державної влади до маневрування у боротьбі з церквою та використання карально-репресивних органів на «антирелігійному фронті».

У наступі держави на релігійні конфесії в Україні 1920-х років можна виділити 2 періоди: 1) 1919 — початок 1920-х рр. — безкомпромісний натиск на позиції церкви із застосуванням методів «червоного терору» і воєнного часу; 2) 1923 — кінець 1920-х рр. — декларативна лібералізація державно-церковних відносин, формально відображена у партійних документах. У кожному з них важливе місце в реалізації більшовицьких планів відводилося антирелігійній пропаганді, яка мала на меті «викривати перед широкими масами класову суть релігії і релігійного руху» та «стати бойовою і пристосованою до всіх запитів мас» [10, арк. 97]. На організації «якнайширшої науково-просвітницької і антирелігійної пропаганди» наголошувала й II програма РКП(б), прийнята у 1919 р.

Розгортання пропагандистської роботи покладалося на агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У (агітпроп) та аналогічні відділи в губерніях і округах і головний політико-освітній комітет при Народному комісаріаті освіти. Координацією антирелігійної діяльності займалася Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК) при ЦК КП(б)У — таємний орган, наявність якого не афішувалася для широких верств громадськості. Це підтверджує документ за підписом завідувача агітпропом Попова. Останній у категоричній тональності звертається до чиновника наркомату юстиції, котрий, направляючи листа, вказав на конверті: «Таємно. Харків, ЦК КП(б)У, Комісія по церковних справах». «Звертаємо вашу увагу, - пише Попов, - на недопустимість такого вказання адреси на конверті, так як ця комісія існує неофіційно» [11, арк. 112].

Антирелігійна пропаганда на 1-му етапі характеризувалася лівацьким екстремізмом більшовиків. У численних тезах доповідей, матеріалах для агітаторів всіляко наголошувалося на класовій природі церкви, «яка піддавала анафемі борців за народну справу», її експлуататорській суті [12, арк.19]. Особливо інтенсивний розвиток остання теза знайшла у контексті боротьби з голодом 1921-1923 рр.: «Священики діють заодно з білогвардійцями..., повсюди є натхненниками різних банд, які руйнують наше господарство» [13, арк.68 зв.]. Їх звинувачували у саботажі кампанії вилучення церковних цінностей. Визначивши, що «на Україні масове поширення релігійності має значення головної опори несвідомої культурної контрреволюції», агітпроп закликав вести пропаганду у двох напрямках: «проти церкви і духовенства — з одного боку, проти всіх форм релігійної свідомості — з іншого». Витіснення релігії, наголошував документ, повинно супроводжуватися «її заміною — вченням про класові суперечності і класові інтереси, про матеріалістичну пролетарську культуру» [13, арк. 99; 100]. Серед найближчих завдань антирелігійної пропаганди зазначалося: «Встановити факт повної непримиренності науки і релігії...і повного співпадання висновків науки і комунізму» [13, арк.102].

Спрощене трактування релігійної перспективи при комунізмі призвело до передчасного висновку, зробленого в тезах агітпропу від 7 вересня 1921 р.: «Основний підхід до антицерковної пропаганди вироблений; централізований апарат церковного насилля розбитий. Залишається наполеглива боротьба з церковними обрядами, таїнствами (хрещення, шлюб), богослужіннями, святкуваннями» [13, арк.101]. При цьому, звертаємо увагу, досить зважено наголошувалося, що релігійна свідомість може бути «викорінена, але не заборонена». Формально витримана толерантна риторика розставляє загалом вірні акценти, закликаючи агітаторів у численних циркулярах, директивах ЦК КП(б)У бути тактов-

ними, не ображати почуття віруючих, виявляти терпимість, урізноманітнювати форми антирелігійної пропаганди. Циркулярний лист №318 за підписом Д.Лебеда зобов'язує надсилати в ЦК матеріали з місць для узагальнення досвіду боротьби з релігійними пережитками всередині партії і безпартійних мас [14, арк. 42;72;76].

Проте на практиці альтернативні атеїстичні цінності нав'язувалися у брутальній формі, супроводжувалися ексцесами, які призводили до зворотних неочікуваних результатів. Пропаганда тонула в адмініструванні і беззаконні. У тому ж 1921 р. ЦК КП(б)У вимушений був надіслати радянським і партійним органам на місцях директиву під грифом«таємно», в якій визнав, що«заходи проводилися без достатньої обережності і підготовленості», тому не завжди досягали позитивних результатів. Рекомендувалося «ні в якому разі не застосовувати до рядового духовенства виключних заходів, як , наприклад, призначення на особливо тяжкі брудні роботи, як чистка відхожих місць тільки на підставі належності до духовенства» [14, арк. 92]. Закритий лист Донецького губкому КП(б)У зазначав, що на селі антирелігійна пропаганда нерідко виливається у«хуліганство і головоляпство». Ось лише деякі приклади: в колишньому костьолі влаштована більярдна; з риз, взятих з ліквідованого монастиря, незаможники шиють собі штани; влаштування галасу і«котячих концертів» навколо храмів під час вінчання; у Старобільському окрузі один диспут тривав 8 днів до повного виснаження священика тощо [15, арк. Зв.-4]. Типовими були приклади вандалізму — в Катеринославі мало місце публічне спалення ікон; у м. Шахти начальник відділу ДПУ в стані алкогольного сп'яніння у ніч перед Великоднем, обходячи церкви, руйнував їх святкове начиння, поки віруючі не побили його [16, арк. 11-12; 17, арк. 173-174]. В багатьох випадках місцеві активісти, не дочекавшись рішення органів державної влади, самочинно займали культові приміщення. Подібні кампанії мали войовничий характер, супроводжувалися образами і висміюванням духовен-

ства і віруючих, як це мало місце в селі Ольшани на Харківщині [18. арк. 8].

Замість швидкого переходу до матеріалістичного світогляду більшовицька партія отримала спалах містично-есхатологічних настроїв, релігійного фанатизму у вигляді релігійних «чудес», головним чином у сільській місцевості. Визнаючи, що на початку 1920-х років поширення «чудес» набуло характеру епідемії, а масштаби виявилися несподіваними і застали зненацька, партійні органи вдаються до використання методів таємної поліції — Державного Політичного Управління (ДПУ), тим самим визнавши безсилля антирелігійної пропаганди. Варте уваги зізнання чекістів - авторів інформаційно-аналітичного зведення про політичний стан Подільської губернії за 1923 рік: «Не доводиться говорити, що вся чорна робота по ліквідації «чудес» була пророблена органами ДПУ» [19, арк. 31]. Партійні структури у черговий раз змушені визнати, що «підвищена релігійність» була спровокована «викривленням лінії партії в церковній політиці і антирелігійній пропаганді».

У доповіді на колегії агітпропу 4 серпня 1922 р. констатувалося, що остання завмерла із закінченням кампанії вилучення церковних цінностей, вкрай слабо проводяться її ідеї в пресі, не вистачає антирелігійної літератури, в повному занепаді перебуває лекційна робота. «В такому стані подальше існування антирелігійної пропаганди означає повне її припинення», — резюмується у документі [20, арк. 22].

Початок 2-го етапу державної політики щодо релігії і церкви пов'язаний з рішеннями XIII з'їзду РКП(б), який задекларував неприйнятність адміністрування та насилля в галузі релігійної політики. Але насправді мова йшла про зміну тактики, а не стратегії: «ЦК звертає увагу, що період, який ми переживаємо, є найменш зручним для висування на перший план антирелігійної боротьби» і закликає «готувати в наших радпартшколах кадри працівників, науково підготовлених до боротьби з релігійними віруваннями і

забобонами широких народних мас»[14, арк. 92]. Посилиться централізація розробки методичних матеріалів та їх методологічна уніфікація [21, арк. 25].

Чи вдалося більшовикам досягти відчутних зрушень у ефективності пропагандистських заходів? На нараді ВАК 20 травня 1924 р. відзначався катастрофічний стан справ: «Наша антирелігійна пропаганда спочатку вела наступальну боротьбу, щоб потім ще далі відступити»[22, арк.2]. Констатувалося, що повного уявлення про стан цієї роботи на місцях скласти не вдалося, вона й досі носить «хаотичний, невизначений характер», з губерній інформація не надходить. Органи ДПУ-НКВС повідомляють, що на місцях продовжує панувати антирелігійний екстремізм, особливо в Донецькій, Катеринославській, Одеській губерніях.

Щоб реанімувати агітацію і пропаганду, ВАК пропонує зробити їх методи більш гнучкими і пристосованими до конкретних місцевих умов. Зокрема, на найближчий літній період у містах рекомендувалося припинити гурткову і лекційну роботу, натомість розгорнувши екскурсійно-виставкову для наочного знайомства з питаннями «світогляду і релігії», в будинках відпочинку негайно передплатити журнали «Безвірник» і «Безбожник», популяризувати нові обряди.

Однак останнє й далі супроводжувалося лівацькими діями — оголошення днів релігійних свят робочими та радянських — вихідними, спроба вилучення з календаря недільного дня, комсомольські «паски», карнавальні ходи з «ряженими», нав'язування громадам передплати атеїстичних газет і журналів або грошового збору на посилення антирелігійної пропаганди, що виглядало як відверте глумління, тощо. Між тим, реакція населення на великодні карнавальні ходи у 1929 році, за повідомленням начальника секретного відділу ДПУ УСРР К.Карлсона, була різко негативною: «Основна маса віруючих розцінила карнавал (у Харкові — Л.Б.) як відкритий виступ влади проти релігії і узаконене хуліганство... Серед дея-

ких робітників думка про карнавал як про непотрібну клоунаду і форму боротьби з релігією, яка не досягає своєї мети, ... викликали посилення релігійності і антирадянської активності» [23, арк. 6-6зв.]. Незадовго до початку суцільної колективізації у доповідній записці в ЦК заступник наркома НКВС Слинко застерігав, що «... приклади неправильного керівництва релігійними питаннями надзвичайно нервують селянство та спричинюють його негативні політичні настрої, що треба враховувати особливо зараз, коли наближаються найважливіші політичні кампанії» [24, арк. 23 зв.].

Тези агітпропу про антирелігійну пропаганду 1925 року настійно радили зосередити її в стінах шкіл, сільбудів, хатчиталень, а зміст заходів на селі спрямувати на агрономічну освіту: «Роз'яснення походження граду, дощу, грози, засухи, появи шкідників, властивостей ґрунту, дії добрив і т.п. є найкращим видом антирелігійної пропаганди». Чи не вперше визнавалося, що перемога над релігійними почуттями «може бути досягнута тільки дуже тривалою, на роки і десятки років розрахованою, просвітницькою роботою» [25, арк. 11].

Однією з найболючіших проблем залишалося кадрове забезпечення реалізації антирелігійної стратегії. В центрі констатують, що на місцях організацією пропаганди займаються невідгодовані люди, часто безпартійні, в округах «антирелігійники» працюють за сумісництвом. В Україні антирелігійних працівників вищої категорії налічувалося всього 220 осіб, другої категорії — 500. Більшовики змушені були визнати, що «проти церковної вченості наші агітатори повинні виступати майже беззбройними, оскільки на місцях виявляється велика безпорадність у справі підготовки антирелігійних пропагандистів» [14, арк. 58]. Красномовною ілюстрацією цього висновку є газетний відгук про диспут у Харкові на тему «Чи є Бог», який так передає враження про опонента від духовенства вікарного єпископа Серафима: «... невеликого зросту, сивий, у поношеній рясі, з аскетичним об-

личчям,...який розмовляв тихо і з акцентом. Але зал слухав, завмерши, і зірвався аплодисментами» [26, арк. 3].

Для подолання кадрового дефіциту створювалися семінари, гуртки підвищеного типу. Проте вони не забезпечували ґрунтовної теоретичної підготовки слухачів, здебільшого азбучно неграмотних. У цьому контексті у відповідності зі спеціальною постановою ЦК КП(б)У створювався антирелігійний відділ на факультеті політосвіти Харківського ІНО, в Комуністичному університеті імені Артема впроваджувався курс «Основи й методика антирелігійної пропаганди» і створювався перший в Україні навчальний профільний кабінет. В інституті педагогіки над антирелігійною проблематикою працювали 3 аспіранти [27, арк. 82].

З метою пропаганди влада також використовувала так званих «червоних попів». Московські чекісти розробили широкий план використання обновленців у агітаційних заходах ще в ході кампанії вилучення церковних цінностей. Для цього місцеві уповноважені ДПУ повинні були «запропонувати освідомлювачам-церковникам, проваленим, непридатним для роботи на місцях, виїхати в Москву для тимчасової агітаційної роботи», а ієрарх обновленців Антонін (Грановський) був затверджений членом ЦК Помголу як представник «радянського» духовенства [28, с. 44; 45]. Один з документів засвідчує, що католицький ксьондз Церкович, який у 1927 році зрікся сану, «виїде в округи з метою антирелігійної пропаганди серед польського населення» [23, арк. 87].

Щоб затаврувати паразитизм і марнотратство священнослужителів, адміністративний відділ НКВС вдався до підрахунків витрат сільського населення на релігійні потреби. Мільйонні суми мали, на думку пропагандистів, викликати відразу і обурення в суспільстві та прозріння віруючих.

В тезах доповіді агітпропу 1927 року висловлювалася стурбованість слабкою конкурентоспроможністю антирелігійної літератури. Так, тільки за 1926-1927 рр. церковні

видавництва випустили 35 найменувань книг загальним тиражем 183 тис., виходили 11 релігійних журналів щомісячним тиражем 38,5 тис. Радянські ж видавництва спромоглися лише на 3 найменування виданих книг. До того ж вони, посилаючись на нерентабельність антирелігійних видань, відмовлялися від включення їх у видавничі плани, а масові періодичні видання не бажали публікувати антирелігійні матеріали, покликаючись на їх непопулярність у передплатників і читачів. Аналіз змісту церковної літератури засвідчує невтішні для більшовиків реалії: «Попи дають своїм читачам матеріал з усіх без винятку вузлових питань нашої теперішньої боротьби з релігією за останнім словом попівської техніки перекручування науки, з критикою історичного матеріалізму, жонглюванням творами Леніна і Маркса, використовуючи всі хиби й недоліки нашої антирелігійної літератури» [26, арк. 22].

На думку ВАК, однією з вагомих причин прорахунків у антирелігійній пропаганді був «нейтралітет культвідділів профспілок», які відмежувалися від неї і пояснювали, що «з погляду професійного різниці між релігійними і нерелігійними робітниками не існує». У доповідній записці в ЦК 1929 р. комісія вказувала, що їх лекційна робота не має політичного змісту, «в роботі панує шаблон, бракує масовості». Траплялися випадки, коли деякі профспілкові клуби вимагали орендну плату за використання приміщень від осередків безвірників або навіть виганяли їх [27, арк. 77]. Комсомольцям на місцях заборонялося профспілками самостійно займатися організацією відповідних заходів, «щоб уникнути прикрих помилок, що траплялися раніше в їх практиці».

Успіх антирелігійної пропаганди другої половини 1920-х рр. ЦК КП(б)У пов'язував з діяльністю Спілки безвірників та її місцевих осередків, дбаючи передусім про масовість руху. Однак, викликає сумнів правдивість факту їх кількісного зростання з 20 тис. у 1928 р. до 150 тис. у 1929 р. Як вважає О.Ігнатуша, початок організації спілки, непартійної і недержавної за статусом,

був якраз показником кризи всієї державної антицерковної роботи [6, с. 264]. Її яскравим проявом слід також вважати зростання чисельності релігійних громад. На 1925 рік «антирелігійний фронт» налічував їх 12 208 з 7 063 154 членами [23, арк. 83]. В наступні роки документи фіксують таку динаміку: у Києві тільки за 1926 рік кількість членів громад зросла на 7,6%; у Харкові з 1925 по 1927 рр. — з 10 676 до 34 597 чоловік; річний прибуток Софіївського собору у Києві зріс на 48,8% [26, арк. 17]. У Харкові в 1927 р. порівняно з попереднім динаміка зростання чисельності громад при окремих храмах мала такий вигляд: Успенський кафедральний собор — з 1 тисячі до 1400 осіб; Іоанно-Богословська — з 300 до 797; Казанська — з 150 до 1254; Святодухівська — з 750 до 1650; Ново-Троїцька — з 850 до 14200 [29, арк. 3]. Серед рядового партійного складу, особливо на селі, чимало комуністів продовжували дотримуватися релігійної обрядовості, тримати в оселях ікони. Зокрема у Сталінському окрузі, де успіхи в антирелігійній пропаганді вважалися значними, таких було більше 6%. Отже дієвість антирелігійної пропаганди залишалася малоефективною.

Прикметно, що з року в рік численні директивні документи констатують одні й ті ж недоліки і прорахунки в системі антирелігійної пропаганди. Це свідчило про наявність кризи у теорії і практиці більшовицької партії в галузі боротьби з релігією, відсутність науково обґрунтованої бази пропагандистської діяльності. Антирелігійній пропаганді були властиві бюрократизованість і формалізм, підміна конкретної роботи кампанійщиною. Її войовнича риторика не сприяла органічному сприйняттю основних ідей у суспільстві. Нагнітання темпів ліквідації релігійних пережитків призводило до істотних конфліктів з віруючими. Як зазначав агітпроп ЦК КП(б)У, «справа не пішла далі постанов без значних наслідків». А головне — лівацький курс на знищення релігії у майбутньому безкласовому суспільстві суперечив об'єктивним закономірностям суспільного розвит-

ку, розуміння чого було відсутнє у більшовицької політичної верхівки.

Зміщення політичних акцентів кінця 1920-х р. у бік репресивної рефлексії зумовило висновок про те, що «в останній період релігійний апарат являє собою єдино легальну в наших умовах антирадянську організацію, перетворюється в своєрідну партію куркульства. Цю роллю в сучасний момент виконують всі без виключення місцеві релігійні осередки в незалежності від того, до якої релігійної течії офіційно належить цей осередок, ...яку у відношенні до радянської влади проголошує офіційно політику. Від цієї подвійності ...діяльність релігійних організацій набуває особливо шкідливого характеру» [27, арк. 75]. Цією заявою була задекларована відкрита війна релігії і церкві, пріоритет у якій належав карально-репресивним органам.

Література

1. О религии и церкви: сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. — Минск, 1983. — 402 с.

2. *Пащенко В.О.* Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20 — 30-х років. — Київ: [Б.в.], 1994. — 252 с.

3. *Пащенко В.О.* Православ'я в новітній історії України. Ч.1. — Полтава: АСМІ, 1997. — 502 с.; Ч.2. — Полтава: АСМІ, 2001. — 630 с.

4. *Верига В.* Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р./ В.Верига. — Київ, 1996. — 285 с.

5. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917 — 1941 рр. Ч.1. 1917 — середина 20-х років / О.Нестуля. — Київ: [Б.в.], 1995. — 390 с.

6. *Ігнатуша О.* Характер і динаміка розвитку Співки войовничих безвірників України (1926 — 1941 рр.) / О.Ігнатуша // Історія релігій в Україні. Праці XIII Міжнародної конференції. Кн.1. — Львів: Логос, 2003. — С. 263 — 269.

7. Дудка Л. Організаційне становлення Спілки безвірників України в 20-х роках ХХ ст. / Л.Дудка // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 8. — Київ, 2005. — С. 125 — 135.

8. Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В.Ченцов. — Київ, 2005. — 479 с.

9. Силантьев В. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / В.Силантьев. — Харків: [Б.и.], 1998. — 232 с.

10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1839.

11. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 36.

12. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 216.

13. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 749.

14. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 748.

15. Державний архів Донецької області (далі — держархів). — Ф.1. — Оп. 1. — Спр. 1869.

16. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1662.

17. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1757.

18. Держархів Харківської області. — Ф. Р-845. — Оп. 3. — Спр. 2311.

19. Держархів Вінницької області. — Ф. ФП-30. — Оп. 1. — Спр. 492.

20. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1450.

21. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1452.

22. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1842.

23. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2006.

24. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2684.

25. Держархів Вінницької області. — Ф. ФП-30. — Оп. 1. — Спр. 215.

26. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2494.

27. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2917.

28. Архивы Кремля. В 2-х книгах / Политбюро и церковь. 1922 — 1925 гг. Кн. 1. — Москва — Новосибирск: Росспэн, 1997. — 599 с.

29. Держархів Харківської області. — Ф. Р-845. — Оп. 2. — Спр. 1080.

Бабенко Л.Л. Особенности антирелигиозной пропаганды 1920-х годов и её альтернативы.

В статье рассматриваются характерные особенности одного из направлений государственной политики 20-х годов в области религии — антирелигиозной пропаганды. Её формы и методы характеризовались низкой культурой, нетолерантностью, экстремизмом и сопровождалась эксцессами на почве нарушения права свободы совести. Некомпетентность кадров обуславливала минимальную эффективность мероприятий антирелигиозной пропаганды этого периода.

Ключевые слова: антирелигиозная пропаганда, атеизм, государственно-церковные отношения, религия.

Babenko L.L. The Peculiarities of Antireligious Propaganda in the 1920-ies in Ukraine and its Alternatives.

The article focuses on the study of the peculiarities of anti-religious propaganda as one of the directions of the state policy in the domain of religion in the 20-ies of the XX c. Its forms and methods were characterized by the low level of culture, absence of tolerance, extremism, and were accompanied with the violation of liberty of conscience. The incompetence of the functionaries led to the minimal effectiveness of antireligious measures of this period.

Key words: antireligious propaganda, religion.